

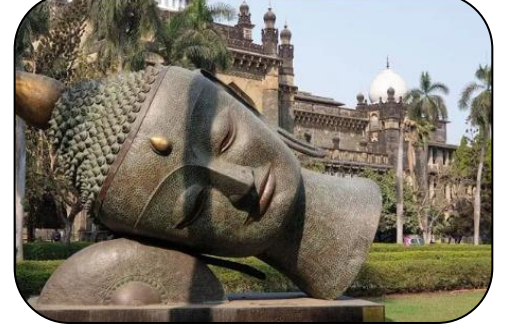
महाराष्ट्रातील शासकीय वस्तुसंग्रहालयांमधील वस्तूंचे जतन व संवर्धन करण्याच्या पद्धती — एक अभ्यास

प्रा. डॉ. ओमशिवा लिगाडे

शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव, जि. लातूर.

श्री भुजंग बोबडे

इतिहास संशोधक, जळगाव, ता., जि. जळगाव.

सारांश

महाराष्ट्रातील शासकीय वस्तुसंग्रहालयांमध्ये पुरातत्त्वीय अवशेष, दगडी व धातूची शिल्पे, नाणी, शस्त्रे, मृद्धांडी, चित्रे, वस्त्रे, हस्तलिखिते, काष्ठ, हस्तिदंत, अस्थी, आदिवासी साहित्य आणि नैसर्गिक इतिहासाचे नमुने अशा विविध वस्तुद्रव्यांचे संग्रह आहेत. या वस्तूंचे आयुष्य केवळ रासायनिक उपचारांवर अवलंबून नसून सुरक्षित वास्तू, नियंत्रित वातावरण, अचूक नोंदणी, योग्य साठवण, प्रशिक्षित हाताळणी, कीटकनियंत्रण, सुरक्षा आणि आपत्तीपूर्वतयारी यांच्या एकत्रित व्यवस्थेवर अवलंबून असते. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये महाराष्ट्रातील शासकीय वस्तुसंग्रहालयांच्या भौगोलिक व संग्रहवैविध्याचा विचार करून प्रतिबंधात्मक संवर्धन, उपचारात्मक संवर्धन, सामग्रीनिहाय पद्धती, संग्रहभांडाराचे व्यवस्थापन, पर्यावरणीय निरीक्षण, एकात्मिक कीटकव्यवस्थापन, आपत्ती व्यवस्थापन आणि संस्थात्मक प्रशिक्षण यांचा अभ्यास केला आहे. अध्ययनातून वस्तू खराब झाल्यानंतर महागडा उपचार करण्यापेक्षा जहासाची कारणे आधी कमी करणे, स्थिती-अहवाल व छायाचित्रण नियमित ठेवणे आणि राज्यस्तरीय व प्रादेशिक तज्ज्ञ सेवा उभारणे अधिक परिणामकारक असल्याचे स्पष्ट होते.

कीवर्ड्स : महाराष्ट्र; शासकीय वस्तुसंग्रहालये; जतन; संवर्धन; प्रतिबंधात्मक संवर्धन; संग्रहभांडार; पर्यावरणीय निरीक्षण; कीटकव्यवस्थापन; आपत्ती व्यवस्थापन.

१. प्रस्तावना

पुरातत्त्व व वस्तुसंग्रहालय संचालनालयाच्या नकाशानुसार महाराष्ट्रातील शासकीय वस्तुसंग्रहालयांचे जाळे नागपूर, नाशिक, छत्रपती संभाजीनगर, माहूर, तेर, पैठण, औंध, सातारा, सांगली, कोल्हापूर आणि रत्नागिरीपर्यंत विस्तारलेले आहे. या संस्थांची स्थापना वेगवेगळ्या काळात आणि वेगवेगळ्या उद्देशांनी झाली असल्यामुळे

त्यांच्याकडील वस्तूंचे स्वरूपही अत्यंत विविध आहे.¹ नागपूरच्या बहुविषयक संग्रहात नैसर्गिक इतिहास व भूशास्त्रासह पुरातत्त्वीय सामग्री आहे; औंध, सातारा, सांगली आणि कोल्हापूर येथे संस्थानिक कला, चित्रे, शस्त्रे व स्मृतिवस्तू आहेत; तेर आणि पैठण येथे उत्खननाधारित पुरावस्तूंना विशेष स्थान आहे; तर रत्नागिरी, सिंदखेडराजा किंवा माहूरसारख्या संग्रहालयांत ऐतिहासिक व्यक्ती, वास्तू आणि प्रादेशिक स्मृती यांचा संबंध महत्त्वाचा ठरतो.

वस्तू संग्रहालयात पोहोचली म्हणजे ती कायमची सुरक्षित झाली, अशी समजूत चुकीची आहे. जमिनीत स्थिर असलेली धातुवस्तू उत्खननानंतर हवेतील आर्द्रता आणि क्षारांमुळे वेगाने गंजू शकते; प्रकाशात ठेवलेले वस्त्र किंवा चित्र हळूहळू फिके होऊ शकते; कागद आम्लता, बुरशी व कीटकांमुळे ठिसूळ होतो; तर दगडावर ओलावा आणि क्षारांचे आवर्तन पृष्ठभाग उध्वस्त करू शकते. ICOMच्या आचारसंहितेत संग्रहाची सातत्यपूर्ण उपलब्धता, व्यावसायिक नोंदणी, आपत्तीपासून संरक्षण, प्रतिबंधात्मक संवर्धन आणि पात्र संवर्धकाकडून आवश्यक उपचार ही संग्रहालयाची मूलभूत जबाबदारी मानली आहे.² त्यामुळे जतन व संवर्धन ही स्वतंत्र प्रयोगशाळेची मर्यादित कामे नसून संग्रहालयाच्या संपूर्ण प्रशासनाशी जोडलेली प्रक्रिया आहे.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे व संशोधनपद्धती

या अभ्यासाची उद्दिष्टे महाराष्ट्रातील शासकीय वस्तुसंग्रहालयांमध्ये लागू करता येणाऱ्या जतन-संवर्धन पद्धतींचे वर्गीकरण करणे, विविध वस्तुद्रव्यांवरील प्रमुख धोके ओळखणे, प्रतिबंधात्मक आणि उपचारात्मक संवर्धनातील भेद स्पष्ट करणे, संग्रहभांडार व प्रदर्शनातील आवश्यक मानके मांडणे आणि राज्यस्तरीय सुधारणा सुचविणे अशी आहेत. संशोधनासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि तुलनात्मक पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. ICOMची आचारसंहिता, ICOMचे व्यावहारिक संग्रहालय मार्गदर्शक, ICCROM-Canadian Conservation Institute यांची RE-ORG पद्धत आणि तेर वस्तुसंग्रहालयावरील प्रत्यक्ष अभ्यास-अहवाल हे प्रमुख स्रोत आहेत. प्रस्तुत लेख संस्थानिहाय प्रत्यक्ष प्रयोगशाळा तपासणीवर आधारित नसल्यामुळे एखाद्या संग्रहालयात सध्या कोणती उपकरणे कार्यरत आहेत किंवा किती वस्तूवर उपचार झाले आहेत, याविषयी अनुमान केलेले नाही.

३. जतन, संवर्धन आणि पुनःस्थापना : संकल्पनात्मक चौकट

‘जतन’ किंवा ‘परिरक्षण’ या व्यापक संकल्पनेचा उद्देश वस्तूचे भौतिक अस्तित्व, ऐतिहासिक सत्यता आणि संबंधित माहिती पुढील पिढ्यांपर्यंत सुरक्षित ठेवणे हा आहे. प्रतिबंधात्मक संवर्धनात वस्तूवर थेट उपचार न करता तिच्या सभोवतालचे धोके कमी केले जातात. छताची गळती थांबविणे, खिडकीतून येणारा सूर्यप्रकाश नियंत्रित करणे, भांडारातील गर्दी कमी करणे, सुरक्षित आधार तयार करणे किंवा हाताळणीचे प्रशिक्षण देणे ही सर्व संवर्धनाची कामे आहेत. संग्रहांच्या वाढत्या वयामुळे आणि मर्यादित जागेमुळे जोखीम वाढत असल्याने उपलब्ध साधनांचा सर्वाधिक परिणामकारक वापर करण्यासाठी प्राधान्यक्रम निश्चित करणे आवश्यक ठरते.³

संग्रहातील ङ्हास समजण्यासाठी थेट भौतिक आघात, चोरी किंवा चुकीचे स्थानांतर, आग, पाणी, कीटक, प्रदूषक, प्रकाश व इतर किरणोत्सर्ग, अयोग्य तापमान आणि अयोग्य सापेक्ष आर्द्रता हे प्रमुख घटक मानता येतात.⁴ महाराष्ट्रातील विविध हवामानपट्ट्यांत या घटकांची तीव्रता बदलते. कोकणातील दमट हवा व वादळ, विदर्भातील उष्णता, मराठवाड्यातील धूळ व तापमानातील चढ-उतार, जुन्या राजवाड्यांतील लाकडी संरचना आणि शहरी प्रदूषण यांमुळे संग्रहालयनिहाय जोखीम-नकाशा तयार करणे आवश्यक आहे. संवर्धन हे फक्त संवर्धकाचे काम नसून संग्रहापाल, नोंदणी अधिकारी, सुरक्षा कर्मचारी, स्वच्छताकर्मी, अभियंता आणि प्रदर्शनरचनाकार यांची सामायिक जबाबदारी आहे.⁵

उपचारात्मक संवर्धन किंवा पुनःस्थापना तेव्हाच करावी जेव्हा वस्तू अस्थिर झाली आहे, तिचा ङ्हास सक्रिय आहे किंवा सुरक्षित अभ्यास-प्रदर्शन अशक्य झाले आहे. उपचाराचा उद्देश वस्तू नवीन दिसावी हा नसून तिची स्थिरता वाढविणे हा असतो. मूळ भाग आणि भर घातलेला भाग ओळखता आला पाहिजे; वापरलेले पदार्थ शक्य तितके पुनर्प्रत्यावर्तनीय असावेत; आणि उपचारापूर्वी व उपचारानंतर छायाचित्रे, सामग्री, पद्धत, दिनांक व संवर्धकाचे नाव नोंदविले पाहिजे.⁶

४. महाराष्ट्रातील संग्रहवैविध्य आणि प्रत्यक्ष व्यवस्थापनाची गरज

महाराष्ट्रातील शासकीय संग्रहालयांची भिन्नता एकसमान नियमावली आणि संग्रहालयनिहाय लवचिक अंमलबजावणी या दोन्हीची मागणी करते. पुरातत्त्वीय संग्रहालयात हजारो लहान मृद्भांड-तुकडे, मणी, नाणी व मृणमूर्तींचे अचूक स्थाननियंत्रण आवश्यक असते; चित्रसंग्रहालयात प्रकाशाचा संचयी परिणाम आणि रंगपापुद्र्यांची स्थिती महत्त्वाची असते; शस्त्रसंग्रहात गंज व अयोग्य पॉलिशचा धोका असतो; तर नैसर्गिक इतिहास संग्रहात कीटक, धूळ आणि जुन्या विषारी संरक्षक रसायनांचे आरोग्यविषयक प्रश्न उद्भवू शकतात.

तेर वस्तुसंग्रहालयावरील अभ्यास-अहवालात प्रवेशनोंदणी रजिस्टर, ॲक्सेशन रजिस्टर आणि तपशीलवार कॅटलॉग रजिस्टर यांच्या उपलब्धतेचा उल्लेख आहे. वस्तूची माहिती दीर्घकाळ उपयोगी ठेवण्यासाठी उद्गम, वर्णन, क्रमांक आणि स्थानाची शास्त्रीय नोंद अपरिहार्य असल्याचे त्या अहवालात स्पष्ट केले आहे.⁷ याच अहवालात हवामान, सूर्यप्रकाश, आर्द्रता, धूळ, कीटक, बुरशी आणि चुकीची हाताळणी यांमुळे वेगवेगळ्या पदार्थांवर होणाऱ्या ङ्हासाची चर्चा आहे.⁸ तेरचे उदाहरण संपूर्ण राज्यासाठी महत्त्वाचे आहे, कारण वैज्ञानिक नोंद आणि वस्तूची निगा या एकमेकांपासून वेगळ्या नाहीत. क्रमांक, संदर्भ किंवा स्थान हरविल्यास वस्तू भौतिकदृष्ट्या सुरक्षित असली तरी तिचे संशोधनमूल्य कमी होते.

५. प्रतिबंधात्मक संवर्धनाच्या प्रमुख पद्धती

संग्रहभांडार हे उरलेल्या जागेत वस्तू ठेवण्याचे ठिकाण नसून संवर्धनाचे सक्रिय केंद्र आहे. भांडार शक्यतो बाह्य भिंती, गळतीच्या पाणीवाहिन्या आणि थेट सूर्यप्रकाशापासून दूर असावे. त्यात संग्रहवस्तूंव्यतिरिक्त प्रदर्शनफलक, कार्यालयीन सामान, पॅकिंगचा कचरा किंवा स्वच्छतेची रसायने ठेवू नयेत. कमी प्रकाश, तुलनेने स्थिर

तापमान-आर्द्रता, नियंत्रित प्रवेश, आग-सूचना आणि सुरक्षित कपाटे आवश्यक आहेत. आम्लमुक्त कागद, निष्क्रिय प्लास्टिक, पावडर-कोटेड धातूची कपाटे आणि वस्तूनुरूप गादीदार आधार यांचा वापर करावा; कपाटे व शेल्फ अतिगर्दीने भरू नयेत.⁹

वस्तू हलविताना धोका वाढतो. हात स्वच्छ ठेवणे किंवा योग्य हातमोजे वापरणे, वस्तू उचलण्यापूर्वी ठेवण्याचे स्थान आणि मार्ग निश्चित करणे, एकावेळी एकच वस्तू नेणे, लहान वस्तूंना गादीदार ट्रे आणि जड वस्तूंना योग्य ट्रॉली वापरणे या साध्या पद्धती मोठे नुकसान टाळतात. वस्तू हलविण्यापूर्वी व नंतर तिचा क्रमांक, जुने-नवे स्थान, कारण, दिनांक आणि स्थिती नोंदवावी.¹⁰

भांडार पुनर्रचनेसाठी RE-ORG पद्धत उपयुक्त चौकट देते. तिच्या मते प्रत्येक वस्तूचे निश्चित स्थान असावे, ती अल्प वेळात सापडली पाहिजे, दुसऱ्या अनेक वस्तू हलविल्याशिवाय तिच्यापर्यंत पोहोचता आले पाहिजे, वस्तू थेट जमिनीवर नसावी आणि संग्रहाव्यतिरिक्त सामग्रीसाठी स्वतंत्र जागा असावी.¹¹ या पद्धतीत संग्रह, इमारत व जागा, फर्निचर-साधने आणि व्यवस्थापन या चार घटकांचा एकत्रित अभ्यास केला जातो. भौतिक पुनर्रचना केल्यानंतरच अनेक वेळा नोंदणीतील तफावत स्पष्ट होते; म्हणून नियमित सूचीपडताळणी आणि कार्यक्षम डिजिटल स्थाननियंत्रण आवश्यक आहे.¹²

एकात्मिक कीटकव्यवस्थापनात कीटक दिसल्यावर सर्वत्र विषारी फवारणी करण्याऐवजी प्रजातीची ओळख, प्रवेशमार्ग, अन्नस्रोत, आर्द्रता आणि बाधित सामग्री तपासली जाते. स्वच्छता, विलगीकरण, चिकट सापळे, निरीक्षण-नकाशा, बंद आवरण आणि अन्नपदार्थांवरील नियंत्रण ही प्राथमिक साधने आहेत.¹³ प्रकाश, प्रदूषक, तापमान आणि आर्द्रता यांचे मोजमाप उपकरणांनी करता येते; मात्र उपकरण लावणे हा अंतिम उद्देश नाही. नोंदींचे विश्लेषण करून गळती, पडदे, वायुवीजन, दिव्यांचे अंतर, प्रदर्शनकालावधी आणि कपाटांची रचना यांत प्रत्यक्ष बदल करणे आवश्यक आहे.¹⁴

६. सामग्रीनिहाय जतन व संवर्धन

विविध वस्तुद्रव्यांसाठी समान स्वच्छता किंवा समान वातावरण लागू करणे धोकादायक ठरते. तेर वस्तुसंग्रहालयाच्या अभ्यास-अहवालात नोंदविलेल्या सामग्रीनिहाय धोके आणि प्राथमिक संवर्धनविषयक निरीक्षणांच्या आधारे पुढील प्राथमिक चौकट तयार होते.¹⁵

वस्तुद्रव्य	प्रमुख धोके	प्राथमिक जतन-संवर्धन पद्धती
दगड व स्थापत्यखंड	ओलावा, क्षार, तडे, अस्थिर आधार, अयोग्य सिमेंट	पाणीप्रवेश रोखणे; कोरडा व भारक्षम आधार; कोरडी किंवा नियंत्रित पृष्ठस्वच्छता; तज्ज्ञांशिवाय आम्ल/सिमेंट टाळणे.
धातू व शस्त्रे	गंज, हातातील क्षार, धूळ, जुनी तेल-पॉलिश पद्धत	स्वच्छ हातमोजे; कमी व स्थिर आर्द्रता; कोरडी स्वच्छता; गंजाची नियमित स्थितीनोद; अनियंत्रित घासणे-पॉलिश टाळणे.
मृद्धांडी व मृणमूर्ती	तडे, क्षार, तुकडे, कंपन, जुनी चुकीची जोडणी	गादीदार पेटी/ट्रे; प्रत्येक तुकड्याचा क्रमांक; स्थिर आधार; कंपन व धक्क्यांपासून संरक्षण; जोडणीपूर्व तज्ज्ञ तपासणी.
कागद व हस्तलिखिते	आम्लता, प्रकाश, बुरशी, कीटक, अयोग्य दुमडणे	आम्लमुक्त फोल्डर व पेठ्या; कमी प्रकाश; स्वच्छ व हवेशीर वातावरण; सपाट आधार; बुरशीग्रस्त सामग्रीचे विलगीकरण.
चित्रे	रंगपापुद्रे, आर्द्रतेतील बदल, प्रकाश, अयोग्य फ्रेम	स्थितीपरीक्षण; मागील संरक्षक आवरण; योग्य फ्रेम व अंतरक; नियंत्रित प्रकाश; सैल रंगावर प्रशिक्षित चित्रसंवर्धकाचा उपचार.
वस्त्रे	प्रकाश, कीटक, ताण, धूळ, ठिसूळ तंतू	संपूर्ण सपाट किंवा योग्य रोल आधार; प्रदर्शन फेरपालट; कीटकसापळे; स्वच्छ आवरण; नाजूक भागांवर वजन न देणे.
काष्ठ, हस्तिदंत व अस्थी	आर्द्रतेतील बदल, भेगा, वाकणे, कीटक	स्थिर सूक्ष्मवातावरण; अचानक बदल टाळणे; विलगीकरण; गादीदार आधार; तेल, पाणी किंवा घरगुती पॉलिश टाळणे.
नैसर्गिक इतिहास नमुने	कीटक, धूळ, प्रकाश, जुन्या विषारी रसायनांचे अवशेष	बंद कपाटे; कीटकनिरीक्षण; आरोग्यसुरक्षा व PPE; जुन्या उपचारांची तपासणी; वैज्ञानिक पुनर्वर्गीकरण आणि सुरक्षित हाताळणी.

वरील उपाय प्राथमिक स्वरूपाचे आहेत. सक्रिय गंज, सैल रंगपापुद्रे, गंभीर बुरशी, भेगा, क्षारस्फुरण किंवा पूर्वीच्या उपचारांमुळे अस्थिर झालेल्या वस्तूवर तज्ज्ञांच्या परीक्षणाशिवाय प्रत्यक्ष उपचार करू नयेत. वस्तुद्रव्याची

ओळख निश्चित नसल्यास स्वच्छता थांबवून नमुना-परीक्षण आणि लेखी उपचारयोजना तयार करणे अधिक सुरक्षित ठरते.

७. सुरक्षा, अग्निसुरक्षा आणि आपत्तीपूर्वतयारी

सुरक्षा म्हणजे केवळ सीसीटीव्ही बसविणे नव्हे. संभाव्य धोक्यांची वारंवारता आणि परिणाम तपासून त्यांना नगण्य, कमी, मध्यम, उच्च किंवा विनाशकारी अशा स्तरांत वर्गीकृत करणे आणि त्यानुसार उपायांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. सुरक्षा धोरणाची अंमलबजावणी केवळ सुरक्षा रक्षकांवर न सोडता सर्व विभागांच्या दैनंदिन कामात समाविष्ट करावी.¹⁶ संग्रहभांडारातील प्रवेश मर्यादित असावा; किल्ल्या, भेट देणारे तज्ज्ञ, वस्तूंची हालचाल आणि कामानंतरची तपासणी यांची नोंद ठेवावी.

जुन्या वायरिंग, तात्पुरत्या विद्युतजोडण्या, ज्वलनशील सजावट आणि बंद निर्गमनमार्ग यांमुळे आगधोका वाढतो. धूरसूचक, अलार्म, योग्य अग्निशमन साधने आणि अग्निशमन दलाशी संपर्क आवश्यक असून उपकरणांची निवड ऐतिहासिक वास्तूच्या स्वरूपाशी सुसंगत असावी.¹⁷ लिखित आपत्ती आराखड्यात जबाबदार अधिकारी, संपर्कसूची, अभ्यागत व संग्रहाचे सुरक्षित स्थलांतर, प्राधान्य वस्तू, आपत्कालीन पॅकिंग साहित्य, वैयक्तिक संरक्षक साधने, घटना-अहवाल आणि पुनर्प्राप्तीची पद्धत असावी. वर्षातून किमान एकदा सराव करून आराखडा अद्ययावत करणे आवश्यक आहे.¹⁸

८. संस्थात्मक व्यवस्था, मनुष्यबळ आणि प्रमुख आव्हाने

जतन-संवर्धन टिकाऊ करण्यासाठी प्रत्येक संग्रहालयाने लेखी संग्रह-संवर्धन धोरण, वार्षिक स्थितीपरीक्षण, पर्यावरणीय नोंदी, कीटकनिरीक्षण, प्रलंबित उपचारांची प्राधान्यसूची आणि आपत्ती आराखडा तयार करावा. संग्रहाची जबाबदारी योग्य ज्ञान व कौशल्य असलेल्या कर्मचाऱ्यांकडे सोपवावी; जटिल उपचार पात्र संवर्धकाकडूनच करून घ्यावेत.¹⁹ प्रत्येक लहान संग्रहालयात महागडी संपूर्ण प्रयोगशाळा उभारण्याऐवजी त्रिस्तरीय व्यवस्था अधिक व्यवहार्य ठरू शकते—स्थानिक संग्रहालयात प्राथमिक स्वच्छता, स्थितीपरीक्षण व सुरक्षित पॅकिंग; प्रादेशिक केंद्रात साधे सामग्रीनिहाय उपचार; आणि राज्यस्तरीय केंद्रीय प्रयोगशाळेत वैज्ञानिक विश्लेषण व जटिल उपचार.

RE-ORGमध्ये प्रथम स्वमूल्यमापन, छायाचित्रण, आराखडे आणि व्यवस्थापनाला सादर करण्यासाठी स्थिती-अहवाल; त्यानंतर कृती आराखडा व प्रत्यक्ष पुनर्रचना अशा टप्प्यांची मांडणी आहे.²⁰ ही पद्धत महाराष्ट्रातील गर्दीच्या भांडारांसाठी कमी खर्चात उपयुक्त ठरू शकते. तेरच्या अभ्यासात नोंदणी रजिस्टरांचे महत्त्व दिसते; त्याच धर्तीवर सर्व शासकीय संग्रहालयांत स्थायी क्रमांक, स्थान, स्थिती, छायाचित्र आणि उपचार-इतिहास एकाच डिजिटल प्रणालीत जोडणे आवश्यक आहे.²¹

प्रमुख अडचणींमध्ये प्रशिक्षित संवर्धकांची कमतरता, ऐतिहासिक वास्तूतील ओलावा, अपुरी भांडारजागा, उपकरणांच्या देखभालीचा अभाव, रसायनांच्या अनियंत्रित वापराची शक्यता आणि उपचारनोंदींचे अपूर्णत्व यांचा समावेश होतो. वस्तूचे स्वरूप न ओळखता कर्मचाऱ्यांनी पॉलिश, चिकट पदार्थ, सिमेंट, वार्निश किंवा कीटकनाशक

वापरणे टाळले पाहिजे. ICOMनुसार वस्तूची ओळख, उद्गम, वर्तमान स्थिती, उपचार आणि स्थान यांची संपूर्ण माहिती सुरक्षित नोंदप्रणालीत असणे आणि सर्व उपचार दस्तावेजित करणे अत्यावश्यक आहे.²²

९. सुधारणा व शिफारसी

महाराष्ट्रातील तेरा शासकीय वस्तुसंग्रहालयांसाठी राज्यस्तरीय 'संग्रह जतन व संवर्धन धोरण' तयार करावे. या धोरणात सर्व संस्थांसाठी किमान मानके समान असावीत; मात्र निधी, उपकरणे आणि तज्ज्ञ सेवा संग्रहप्रकार व स्थानिक जोखमीनुसार बदलल्या पाहिजेत. प्रत्येक संग्रहालयाने वार्षिक संवर्धन लेखापरीक्षण करून सक्रिय गळती, कीटकप्रादुर्भाव, धोकादायक विद्युतजोडणी, जमिनीवर ठेवलेल्या वस्तू, अतिगर्दीचे कपाट आणि न वाचता येणारे क्रमांक यांना तातडीने प्राधान्य द्यावे.

राज्यात मुंबई किंवा सोयीस्कर मध्यवर्ती ठिकाणी वैज्ञानिक संवर्धन प्रयोगशाळा बळकट करून नागपूर, छत्रपती संभाजीनगर आणि पश्चिम महाराष्ट्रात प्रादेशिक चलत तज्ज्ञ पथके निर्माण करता येतील. या पथकांत धातू, कागद-चित्र, वस्त्र, सेंद्रिय सामग्री आणि नैसर्गिक इतिहास या विषयांचे तज्ज्ञ असावेत. उपचारपूर्व नमुना-परीक्षण, लेखी परवानगी आणि उपचारोत्तर अहवाल अनिवार्य करावा. नवीन कर्मचारी तसेच सुरक्षा, स्वच्छता आणि सार्वजनिक बांधकाम विभागातील संबंधित कर्मचाऱ्यांना मूलभूत संग्रहहाताळणी व आपत्ती प्रतिसादाचे प्रशिक्षण द्यावे.

डिजिटल नोंदणीला संवर्धनापासून वेगळे न ठेवता प्रत्येक वस्तूच्या नोंदीत उच्च-गुणवत्तेचे छायाचित्र, सामग्री, आकारमान, प्राप्तिसंदर्भ, स्थिती-श्रेणी, प्रकाशसंवेदनशीलता, कीटकधोका, वर्तमान स्थान आणि पुढील तपासणीची तारीख समाविष्ट करावी. प्रदर्शनासाठी वस्तू निवडताना सौंदर्यपेक्षा स्थिरता, प्रकाशजोखीम आणि सुरक्षित आधार पाहावा. कागद, वस्त्रे व चित्रांसाठी प्रदर्शन फेरपालट करावा; तर भांडार व दालनातील पर्यावरणीय नोंदींचे त्रैमासिक विश्लेषण करून कृती-अहवाल तयार करावा.

तापमान आणि सापेक्ष आर्द्रतेसाठी एकच कठोर आकडा राज्यातील सर्व संग्रहालयांना लागू करणे योग्य नाही. समुद्रकिनारी रत्नागिरी, उष्ण विदर्भ, कोरडा मराठवाडा आणि ऐतिहासिक दगडी किंवा लाकडी वास्तू यांची नैसर्गिक स्थिती वेगळी आहे. म्हणून प्रत्येक संग्रहालयाने किमान एक वर्ष ऋतुनिहाय नोंदी घेऊन अचानक बदल, दैनंदिन चढ-उतार आणि वस्तूवरील प्रत्यक्ष परिणाम यांचा संबंध तपासावा. डेटा-लॉगर किंवा साधा तापमान-आर्द्रतामापक वापरताना उपकरणाचे अंशांकन, नोंद वाचणारी जबाबदार व्यक्ती आणि कोणत्या मर्यादित कोणती कृती करायची हे लेखी ठरवावे. अत्यंत खर्चिक वातानुकूलनापूर्वी छत, पडदे, वायुवीजन, कपाटांची भिंतीपासूनची दूरी, दालनातील दिवे आणि पाणीवाहिन्यांची दुरुस्ती करणे अनेकदा अधिक टिकाऊ ठरते.²³

भांडारातील जागा वाढविणे शक्य नसले तरी उपलब्ध जागेचा वैज्ञानिक वापर सुधारता येतो. वस्तू आकार, वजन, सामग्री आणि हाताळणीच्या गरजेनुसार गटबद्ध कराव्यात; जड वस्तू खाली, हलक्या वस्तू वर आणि सर्वाधिक वापरल्या जाणाऱ्या वस्तू सहज पोहोचणाऱ्या ठिकाणी ठेवाव्यात. प्रत्येक कपाट, शेल्फ आणि पेटीला स्थायी स्थानसंकेत द्यावा. वस्तू सापडण्यासाठी अनेक कपाटे उघडावी लागत असतील किंवा अनेक वस्तू हलवाव्या

लागत असतील तर ती व्यवस्था सुरक्षित मानता येत नाही. पुनर्रचनेपूर्वी आणि नंतर छायाचित्रे, आराखडे आणि सूची ठेवून सुधारणा मोजता येईल.²⁴

स्थानिक पातळीवरील अनुभवाचीही नोंद घ्यावी; परंतु पारंपरिक स्वच्छता किंवा घरगुती उपचार शास्त्रीय पडताळणीशिवाय स्वीकारू नयेत. तेरच्या अभ्यासात विविध सामग्रीवर हवामान, धूळ, कीटक आणि हाताळणीचा परिणाम वेगळा असल्याचे स्पष्ट केले आहे. त्यामुळे प्रत्येक संग्रहालयाने वापरात असलेल्या स्वच्छता पदार्थांची सूची तयार करून अज्ञात पॉलिश, तेल, चिकट द्रव्ये आणि तीव्र कीटकनाशके टप्प्याटप्प्याने बंद करावीत.²⁵

१०. निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील शासकीय वस्तुसंग्रहालयांच्या संग्रहांचे वैविध्य हे त्यांचे प्रमुख बलस्थान असून त्याचमुळे संवर्धनाचे आव्हानही गुंतागुंतीचे बनते. प्रभावी जतन म्हणजे केवळ वस्तूवर रसायन लावणे नव्हे; सुरक्षित वास्तू, अचूक नोंद, नियंत्रित प्रकाश व आर्द्रता, योग्य कपाट आणि आधार, प्रशिक्षित हाताळणी, कीटकनिरीक्षण, सुरक्षा आणि आपत्तीपूर्वतयारी यांचे एकात्मिक व्यवस्थापन होय. उपचारात्मक हस्तक्षेप किमान, दस्तावेजित आणि पात्र तज्ज्ञाकडून असावा.

राज्यातील सर्व संग्रहालयांसाठी समान किमान मानके, जोखीमाधारित प्राधान्यक्रम, प्रादेशिक तज्ज्ञ सेवा, नियमित प्रशिक्षण आणि डिजिटल स्थिती-नोंद यांची सांगड घातल्यास मर्यादित साधनांतही मोठे नुकसान रोखता येईल. प्रतिबंधात्मक संवर्धनाला प्रशासनाचा केंद्रबिंदू बनविल्यास शासकीय संग्रहालयांतील वस्तू केवळ प्रदर्शनासाठी नव्हे, तर संशोधन, शिक्षण आणि भावी पिढ्यांच्या सांस्कृतिक स्मृतीसाठी अधिक सुरक्षित राहतील.

संदर्भ नोंदी

1. पुरातत्त्व व वस्तुसंग्रहालय संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई, “संचालित महाराष्ट्रातील शासकीय वस्तुसंग्रहालये : स्थापना वर्ष निहाय वस्तुसंग्रहालयांचा नकाशा”
2. International Council of Museums, ICOM Code of Ethics for Museums, ICOM, reprint edition, 2017, p. 11, sections 2.18–2.24.
3. Michalski, Stefan, “Care and Preservation of Collections,” in Boylan, Patrick J., ed., Running a Museum: A Practical Handbook, ICOM, first edition, 2004, pp. 51–52.
4. Ibid., pp. 53–55.
5. Ibid., p. 54.
6. International Council of Museums, op. cit., p. 11, section 2.24.
7. प्राचीन भारतीय इतिहास व पुरातत्त्वशास्त्र विभाग, सोलापूर विद्यापीठ, कै. रामलिंगप्पा लामतुरे शासकीय वस्तुसंग्रहालय, तेर (जि. उस्मानाबाद)—एक अभ्यास, अप्रकाशित वस्तुसंग्रहालयशास्त्र पदव्युत्तर पदविका प्रकल्प अहवाल, २०११, PDF पृ. ८१–८२.
8. प्राचीन भारतीय इतिहास व पुरातत्त्वशास्त्र विभाग, सोलापूर विद्यापीठ, कित्ता, PDF पृ. ८३–८५.

9. Ladkin, Nicola, "Collections Management," in Boylan, Patrick J., ed., Running a Museum: A Practical Handbook, ICOM, first edition, 2004, p. 25.
10. Ibid., pp. 26–27.
11. ICCROM and Canadian Conservation Institute, RE-ORG Method: Workbook I, ICCROM, revised edition, 2017, PDF p. 7.
12. Ibid., PDF pp. 6 and 39.
13. Michalski, op. cit., pp. 76–77.
14. Ibid., pp. 71 and 81–84.
15. प्राचीन भारतीय इतिहास व पुरातत्त्वशास्त्र विभाग, सोलापूर विद्यापीठ, उपरोक्त, PDF पृ. ८३–८५.
16. Jirásek, Pavel, "Museum Security and Disaster Preparedness," in Boylan, Patrick J., ed., Running a Museum: A Practical Handbook, ICOM, first edition, 2004, pp. 179–180.
17. Ibid., p. 188.
18. Ibid., pp. 190–193.
19. International Council of Museums, op. cit., p. 11, sections 2.19–2.24.
20. ICCROM and Canadian Conservation Institute, op. cit., PDF pp. 5–8.
21. प्राचीन भारतीय इतिहास व पुरातत्त्वशास्त्र विभाग, सोलापूर विद्यापीठ, उपरोक्त, PDF पृ. ८१–८२.
22. International Council of Museums, op. cit., p. 11, sections 2.20–2.24.
23. Michalski, op. cit., pp. 80–84.
24. ICCROM and Canadian Conservation Institute, op. cit., PDF pp. 7 and 53–54.
25. प्राचीन भारतीय इतिहास व पुरातत्त्वशास्त्र विभाग, सोलापूर विद्यापीठ, उपरोक्त, PDF पृ. ८३–८५.